

Chapter - 6

૧૫૮

ખંડ: ૨.

ગુજરાતની ભજનસાહિતના પ્રેરકસ્રોત

પ્રકરણ: ૬

સિદ્ધસાહિત્ય સં. ૭૬૭ થી સં. ૧૨૫૭

ભરતીય સંસ્કૃતિમાં ધાર્મિક સાહિત્યે જે પ્રદાન કર્યું છે એનું કીર્ણનટપી પૃથક્કરણ કરીએ તો જણાશે કે નિર્ગુણ અને સગુણ સાહિત્ય પરંપરાના ભક્તકવિઓનો પ્રેરણાસ્રોત સિદ્ધસાહિત્ય છે. સિદ્ધ, નાય અને નિર્ગુણ-સગુણ ધારામાં વહેતું ભક્તિકાવ્ય ગઢારમાં સદી સુધી પોતાની - લાક્ષણિકતાઓ અભિવ્યક્તિપણે જાળવી રહ્યું હતું. એમાં પ્રત્યેક પ્રતિના ભક્તિસાહિત્યે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પોષનામાં જેઠો-ઉપનિષદો-પુરાણો-જૈનો-બૌદ્ધો-વજ્રવાની ને સહજવાની સિદ્ધો-નાયોમાંથી કેટલુંક અનસ્ય લીધું છે, ને એ સાથે એમની મૌલિક વિચારસરણી પણ એમાં ઉદ્ભવેલી છે. હિંદીમાં, જે "હીલટવાની" તરીકે ઓળખાય છે, ને ગુજરાતીમાં "અનજનાણી" તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એ ભજનસ્વરૂપ સિદ્ધ ને નાયસાહિત્યનું ગર્ભ છે.

જે સિદ્ધાચાર્યોએ ભજનસાહિત્યમાં ગર્ભ કર્યું છે એના ૧૪ સિદ્ધોનો નીચે પરિચય આપ્યો છે.

૧. સરહપા : સં. ૮૧૭:	૨. ચબરપા: સં. ૮૩૭:
૩. ભુસુકપા : સં. ૮૫૭:	૪. ભુઈપા : સં. ૮૮૭:
૫. વિરૂપા : સં. ૮૮૭:	૬. ડોશિપા: સં. ૮૯૭:
૭. દારિકપા: સં. ૮૯૭:	૮. ગુંડરીપા : સં. ૮૯૭:
૯. કુકુરિપા : સં. ૮૯૭:	૯. કમરિપા : સં. ૮૯૭:
૧૧. કણ્ડપા : સં. ૮૯૭:	૧૨. ગોરક્ષપા : સં. ૯૦૨:
૧૩. તિલોપા : સં. ૧૦૦૭:	૧૪. શાન્તિપા: ૧૦૫૭:

સ્વ. રાહુલ સંકૃત્યાચનને મતે આ ૧૪ સિદ્ધોનો સમય ટપી સદીથી આરંભાયેલો, અને એમનું સર્જન ખૂબ અભ્યાસપાત્ર છે. ^{૧.}

૧. પુરાતત્ત્વ નિર્દેશાવલી-શ્રી રાહુલ સંકૃત્યાચન: ઈન્ડિયન પ્રેસ લિમિટેડ-પુણે ૧૯૩૭: પૃ. ૧૫૫ - ૧૫૬

૧. સરહપા :

તિબેટના બિહારોમાં પડેલા ગ્રંથોને આધારે સ્વ. શ્રી રાહુલ સંકૃત્યાયના મત પ્રમાણે સરહપા આદિ સિદ્ધ છે. પણ તેના સમય અને મતભેદ છે. ડૉ. વિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યના મતે સરહપા સં. ૬૬૦ નો છે, ૨ જ્ઞાને રાહુલજી એમનો સમય સં. ૮૧૭નો ગણે છે. કારણ કે એ મહારાજા ધર્મપાલના સં. ૮૨૬-૮૬૬માં સમકાલીન હતા. ઉપરાંત આ સમય નિર્દેશને તિબેટના "સ-સ્કય-બિહાર"માંના પાંચ મુખ્ય ગુરુઓએ રચેલી ગ્રંથાવલી "સ-સ્કય-બ્ક-બુમ"નો આધાર લીધો છે.

સરહપા બજ્રયાનના પ્રચારક સિદ્ધ તરીકે ઓળખાતાં આવે છે. તેમનું સાહિત્ય મગહી ને તેમાંથી અનુવાદિત થતાં ભોટિયા ભાષાના ગ્રંથ "તન્-ગૂર"માં સુરક્ષિત છે.

બૌદ્ધ પરંપરાના હોવાના લીધે સરહપાનું એક નામ "રાહુલભદ્ર" હતું. તો બજ્રયાનના વિશેષણ હોવાના કારણે તેમને "સરોજ બજ્ર" પણ -

૨. બિહાર - ઉડીસા રિસર્ચ સોસાયટી જર્નલ ખંડ - ૧૪, ભા. ૩ પૃ: ૩૪૬.

ચોરાસી સિદ્ધકા સમય સં. ૭૬૭ સને ૧૨૫૭ તક માના ગયા છે, યદ્યપિ સિદ્ધકા પરંપરા ઇસકે બાદ સી અનેક વર્ષો તક ચલતી રહી. ઇસ પરંપરાકો "નાયપય"કા નામ દેના ઉચિત છે. ચહ નાયપય મત્સ્યેન્દ્રનાથ ઓર ગોરખનાથ દ્વારા ચલાયા ગયા. યા જો બારહબી સતાબ્દી કે ઋત તક અપને ચરમોત્કર્ષ પર યા. ઇસીને હમારે સાહિત્યમે સંતસાહિત્યકી નીચ ડાલી નિસકે સર્વપ્રથમ કબિ કબીર: જન્મ સં. ૧૪૫૬: ચે. અત: સંત સાહિત્યકા આદિ ઇન્દી સિદ્ધોકો, મધ્ય નાયપયિયોકો ઓર પૂર્ણ વિકાસ કબીર જે પ્રારમ્ભ હોને બાલી સંતપરંપરામે નાનક, દાદ, મુલકદાસ, સુન્દરદાસ, આદિકો માનતા ચાહિએ. ઇસ પ્રકાર સંતસાહિત્ય અપને આદિ રૂપસે વિકસિત હોકર શૃંગલા-બદ્ધ ઓર નિયમિત રૂપસે હમારે સામને અપને સંપૂર્ણ ઇતિહાસકો લેકર આતા હે. કબીરને ચક્રવર્તિ સ્થાન સ્થાન પર ચોરાસી સિદ્ધોકી સિદ્ધિમે શંકા કી હે તથાપિ ઇસસે ઉનકી બિચાર પરંપરામે અન્તર હી જ્ઞાત હોતા હે, બિરોધ નહી. નાયપયકે હઠવોમ આદિ પર તો કબીરકી આસ્થા થી હી ક્યોંકિ ઉન્હોને ન જાને કિતની બાર-કુન્ડલિની, ઇડા, પિંગલા, સુષુણા, આદિકે સહારે "માનહત નાય"સુન્ને કી રીતિ બતલાઈ હે.

-ડૉ. રામકુમાર વર્મા-હિન્દી સાહિત્યકા આલેચનાત્મક ઇતિહાસ પૃ. ૫૭-૫૮

-કહેવામાં આવ્યા છે. ૩૨ ગ્રંથોના કતાર સરહપાના નામમાં સર શબ્દ સૂચક ગણાય છે. તેમણે "સર: સર:" - બનાવવાનાની કન્યાને ચોગિની બનાવી ચરણનાવાસ લેવો હતો. આ પરથી તેમને સરહપા કહેવામાં આવ્યા. "દોહાકોષ"થી એ જાણીતા બન્યા હતા. સદાચાર ને સંયમને મનુષ્યોને જ તેમણે લખ્યું છે. એથી સહજ સંયમ, પાંચડનો નાશ, ગુરુમધ્યા ને ગુરુસેવા, સહજ કર્મનાદનો માર્ગ, મહાસુખની શોધ ને પ્રાપ્તિ એ એમનાં પદોનો ઉપદેશ છે.

સહજ સંયમ:

જઈ પચાકમ કિ કાણે કીઅમ, ^૩

જઈ પરોકમ મેધાર મ ધીઅમ,

સરહેઈ શિત) કદિઉ રાવ,

સહજ સહાવ શુ ભાવાભાવ.

પાંચડ મેં ચાઉંબર વિનાય:

યદિ પ્રત્યક્ષં (તદા) દયાનેન કિં ક્રિયતે!
યદિ પરોક્ષં (તદા) અંધકારો મા દ્રિયતામ્ ॥
સરહેજ નિત્યમ્ કચ્ચૈઃ કથિતમ્!
(થત્) સદગ્ર સ્વભાવો ન (તત્ર) ભાવભાવો ॥

જઈ પ્રેમ્યા વિચ હોઈ મુતિ તા સુણહ સિઆલહ ^૪

યદિ મન્ના દ્વ મેવતિ મુક્તિ: તદા શુન: કૃજાલસ્ય (ન કિમ્) ।

લોમુ પાડણે અતિય સિધ્ધિ તા મુનઈ શિઅમ્બહ.

શેમાત્ પાદને અસ્તિ સિધ્ધિ: તદા સુવતી-નિતમ્બસ્ય (ન કિમ્) ।

પિચ્છી ગહણે દિહુ મોકમ તા મોરહ ચમરહ

પુચ્છ-ગ્રહણે દૃષ્ટો મોક્ષ: તદા પ્રયૂર-ચામરસ્ય (ન કિમ્) ।

ઉચ્છે ભોમ્બેહોઈ જાણ તા કરિહ તુરંગહ.

ઉચ્છિષ્ટ-મોક્ષને મેવતિ જ્ઞાનં તદા હસ્તિ-તુરંગસ્ય (ન કિમ્) ।

૩. પ્રેમ જી. પ્રવોધવંદ્ર લાગચી, 'દોહાકોષ', ૩૯૩મા સંસ્કૃત સીરીઝ નં. ૨૫. સી. ૫. ૧૬

૪. એવન . પૃ: ૧૬

"

"

સરહ ભણઈ મનહીસ મોક્ષ મહુ કિરિયે હુ સાસઈ.

: સરહો મેજાતિ કષપણકાનાં મોક્ષો મહં કિમપિ ન પ્રતિભાસતે ।

તત રહિય કાયાણ તાન પર કેવલ સાહઈ

: તત્ત્વ-રહિતો કાયાો ન તાવત્ પરં કૈવલ્યં સાધયતિ ।

ગુરુચેવ ।

ગુરુ ઉવચેચે નમિય રસુ ધાનહિ હુ પીયહુ નેહિ

: ગુરુપદેશીન અમૃત રસો દાવ્યતે ન પીયતે યૈઃ ।

હુ સત્યત્વ મરુત્પલિહિં તિસિયે મરિયઈ તેહિ

: હુ - શીશ્વરાર્થ - મરુત્પલિ વૃજ્ઞયા પ્રિયતે તૈઃ ॥

ચિતાચિત્ત વિ પરિહરહુ તિમ અચહુ નિમ બાહુ

: ચિતાચિત્તમપિ પરિહર તથા અસ્તુ યથા બાહુઃ ।

ગુરુ વચ્ચે દિદ મતિ કરુ હોઈ જઈ સહજ હિસાહુ

: ગુરુવચને દૃઢ મેક્ષિતં કુરુ ભવતિ યેન સહજોભૌલિક

: ૫

સહજમાર્ગ અને મહાસુખની પ્રાપ્તિ

સહજ હરિ ને હિન્વાણ લાગિહિં [સહજં પરિત્યજ્ય યેન નિર્વાજં ભાવિતમ્]

મહિ પરમત્વ મેક્ષ તે સાહિહિં [ન તુ પરમાર્થઃ લોકોડપિ યેન સાધિતઃ ॥]

જો મેસુ હુ મે હોઈ સંતુ ફેા [યોજેષુ યો ન ભવતિ સંનુષ્ટઃ ॥]

મોક્ષ કિ લખ્ ભઈ અણ પનિદ્હો [મોક્ષં કિં લભિતે દયાન પ્રવિષ્ટઃ ॥]

મેહુ સો પરમ મહાસુહ હુઈ પર હુઈ અપાણુ. [હિત્તુ સ્વલુ તત્ પરમ
મહાસુખં ન તુ પદો ન તુ આત્મા ॥]

જહિ મણ મરણ પનણ હો ક્યન જાઈ [યત્ર મનો પ્રિયતે પવનશ્ચ કથં યાતિ ॥]

મેહુ સો પરમ મહાસુહ રહિય કહિરિય હુ જાઈ ॥ ૭ [હિત્તદેવ સ્વલુ તત્ પરમ
મહાસુખ રહિતં છુત્રપિ ન યાતિ ॥]

૫. મેઝન પૃ. ૨૭

૬. મેઝન પૃ. ૧૭

૭. મેઝન પૃ. ૨૧.

શબરપા:

શરણપાના શિષ્ય અને લુણપાના ગુરુ શબરપા ની રચનાઓમાં રહસ્યમયી ભાવનાઓ અને યહોસુખની પ્રાપ્તિનો અનિ-નિયાર સંબંધ છે.

ડો. પ્રબોધર્થજી બામચીએ "શબરપાદાનામ" નું પ્રથમ સંપાદન કર્યું છે.

ભુલુકુપા: - સ. ૮૫૭ નાલંદા નિવાસી સદ્વિચ્છ ભુલુકુપા નાલંદા - નરેશ દેવપાલ : સ. ૮૬૬-૯૦૬: ના સમકાલીન હતા. જે રાજાએ તેમની અસ્તવ્યસ્ત પહેરવેશ જોઈને "ભુલુકુ" સંબોધન કરેલું ત્યાં પરથી તેમનું નામ ભુલુકુપા પડેલું.
લુણપા: શબરપાના શિષ્ય લુણપા એક પ્રતિભાસપ્ન ને પ્રભાવશાળી સિદ્ધ છે. તેમના સમકાલીન ઉડીસાના રાજા દારકિયા ને ખત્રી ડેંગીપાએ શિષ્યત્વ સ્વીકારીને તેમનું બહુમાન કર્યું હતું.

કાચા તરુવર પચવિ ડાહ, ચંચલ થીએ પછઠા કાલ

દિઠ કરિઅ મહાસુહ પરિમાણસુહ ભણઈ ગુરુપુચ્છિઅ જાણુઠે
આમ રહસ્યમયી ઉદ્બોધન તેમનું છે. કાચા તરુવરની પાંચ ડાળીઓનું રૂપક ગદી ગાણું છે, જે નોંધપાત્ર છે.

નિરપા: નજરંચાનમાં પ્રધ્યા અને જે પ્રધ્યા વ્યક્ત કરતી પદાવલી પર્યટનશીલ સિદ્ધ નિરપાએ નિરપી છે. નાલંદા, ગ્રીપર્વત, દેવીકોટ, ઉડીસા, વગેરે સ્થાનોનું ભ્રમણ તેમણે કરેલું. કલુણપા અને ડો. ત્રિવિજ્ઞાના તે ગુરુ છે. તંત્ર વિદ્યામાં તેમનો સાધના વિષય હતો.

૮. "છાડુ છાડુ માગા મોહા વિષમ દુ-દોલી,
મહાસુહે વિલસન્તિ ચવરોડસુણ - મેહેલી"
ગદી શબરપાએ - વ્યાખ્યા બાધી છે તે જુઓ: "મટીરીઅલ્સ ફોર એ ક્રિટિકલ એડીશન ઓફ ધી ઓલ્ડ ક્લાસી ચર્ચપેપર્-પાર્ટ બન" ૧૯૩૮ પ્રકાશન : કલકત્તા યુનિવર્સિટી પ્રેસ.

૯. કલકત્તા સંસ્કૃત સીરીઝ નં. ૨૫ સી પૃ: ૧૦૭

એક સે સુષ્ટિનિ દુષ્ઠ ધરે સાન્ધ્ય
 ચીજા નાકલ મ નારુણી બાન્ધ્ય
 સહને ધિર કરિ નારુણી સાન્ધે
 જે મજરામર હોઈ દિહ કાન્ધે. ૧૦

હોચિખા: નીણાપા અને નિશપાના શિષ્ય હોચિખા શત્રિય હતા.
 ગંગા જઈના મઝિં રે બહઈ નાઈ.

તહિ બુહિલી મતિમિ પોઈના લીલે પાર કરેઈ
 નાહતુ હોચી નાહલો હોચી નાટ બહલ ઉઝારા.

સદ્ગુરુ પામ-પમે નાઈલ પુણુ નિશ્ચરિ. ૧૧

દારિકપા: ઉડીસાના રાજા તરીકે દારિકપા જાણીતા હતા. કુઈપા

પાસેથી દીક્ષા લઈને તેમનું શિષ્યત્વ તેણે સ્વીકારેલું. સાથે તેમનો મંત્રી
 ડેગીપા પણ શિષ્ય બનેલો. ગુરુની ગોસ્વામી કાચીપુરીમાં એક ગણિકાને
 ત્યાં સેવાયે રહેલા દારિકિયા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં મહાસુખ પામ્યા હતા.
 એવી માન્યતા છે. તેમનાં રહસ્યો-મુખ પદો આ છે.:

નિલસઈ દારિક ગચ્છત પારિમકલે

સુન કરુણ રે અસિનચારે કામનાક્રિયે.

અલકમ લકમઈ ચિયે મહાસુહે

નિલસઈ દારિક ગચ્છત પારિમકલે ૧૨

બુહરિપા: જાતિયે ચમાર મુહરીપા સિદ્ધલીપાના શિષ્ય હતા.

નજરચાનની પ્રણાલીઓનું વર્ણન એમની રચનાઓમાં છે.

તિમહા ચાપી જોઈનિ દે અકનાણી, કમલ કુલિય ધાણ્ટિ કરલું વિચાલી.
 જોઈનિ તઈ વિનુ ખનહિ ન જવમિ. તો મુહ ચુખી કમલ રસ પીવમિ. ૧૩

૧૦.	કલકતા	સંસ્કૃત	સીરીઝ	નં. ૨૫	સી પૃ. ૧૦૬
૧૧.	"	"	"	"	પૃ. ૧૨૧
૧૨.	"	"	"	"	પૃ. ૧૨૧
૧૩.	"	"	"	"	પૃ. ૧૨૧

કુકુરિયા:— કપિલવસ્તુના નિવાસી પ્રજ્ઞમણ્ડલથી કુકુરિયા ચપટીયાના શિષ્ય હતા.

દિનચાઇ બહુડી કામ કરે સાત, સવિ સઠલે કામરુ જાત,
અઠસન ચર્ચા કુકુરિયા પાને ગાઇડ, કોડિ માર્ગે મેકુ દિવસ

—સમાપ્ત ૧૪

કમરિયા:

કમરિયા: રાજવંશી કમરિયા ઉડીચાના રાજકુટુંબી હતા. પ્રજાપાર-
મિત્રાનો મહિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે વજ્રરંપટાપાના શિષ્ય હતા.
તે ઉડીચામાં તેમની સાથે તેણે બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવા પર્વતનો
કરેલાં, તે તંત્રો પર આરુપા ધરાવતા હતા.

તેમની કૃષ્ણાનાત્મક રજૂઆત કરતી પંક્તિઓ મળે છે.^{૧૫}
કદ્દપ્પા: કણ્ઠિકમર્મ જન્મ હોવાથી તેમને કણ્ઠપા પણ કહેવામાં આવે છે.
તેમનો વર્ણ કૃષ્ણ હોવાથી કૃષ્ણપા કે કણ્ઠપા તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો
છે. વિદ્વાન તરીકે સિદ્ધોમાં તેમનું ઉત્તમ સ્થાન છે, તે મહારાજા
દેવપાલ : ચ. ૮૬૬-૮૦૬: ના સમકાલીન હતા. બિહાર: સોમપુરી: તેમનું
કાર્યસિદ્ધ હતું. જાતધરમાને તેમના ગુરુસ્થાને ઓળખવામાં આવે છે.
રહસ્યાત્મક બાનીમાં વજ્રમીતો પ્રકટકરનાર સર્વત્રેષ્ઠ કવિ કણ્ઠપા
—તે સિદ્ધપથી કહેવા કે નહિ ને પ્રાપ્ત કેટલાક ઉઠાવે/કારણકે
કદ્દપ્પાનું નામ નાથનાદી સંતોમાં પણ મળ્યા છે.

જેવકાર દિઠ વાળોડ, મોરુઉ, વિવિધ વિચારક બાધિય તોડિઉ
કણ્ઠુ વિલસન આસન માતા, સહજ નભનીબન પઠિતિ નિવિતા

૧૪. અક્ષતા સંસ્કૃત સીરીઝ નં. ૨૫ સી પૃ: ૧૦૮

૧૫. સીને ભરિતી કરુણા નાબી, ૩૫૧ મોઇ ના સિક ઠાબી
વાલુ કામલિ અમ્મ ઉવેચે, જેલા નામ વાલુડઇ કઇચે

— મેન પૃ: ૧૧૪

નિમ નિમ કરિણા કરિનિરે રિચન, તિયતિમ તખા। યચ્ચલ વરિચન
છડવઈ સચ્ચ સહાને સૂધ, ભાવાભાવ કરિકું દમ મહિમે જે. ૧૬

ગોરક્ષપા: ગોરક્ષપા જે ન ગોરખનામ જેમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.
વજ્રચાનની પરપરાનોનું સંશોધન અને ચોગ તરફનું વલણ તેમને નાપવાઈ-
ઓમાં મન-ચ વિધિપુરુષ ઠેરવે છે.

તિલોપા: સહજ માર્ગના પ્રવિધ્ય પડિત તિલોપા વિહારના શુભનગરમાં
રહેતા હતા. વિજયપા તેમના ગુરુ હતા. તેમનો શિષ્ય નારોપા પણ
વિક્રમશીલામાં વિદ્યવતાથી જોડેમે પ્રિય હતો. જીવનની સ્વાભાવિકતાના
પુરસ્કર્ત તિલોપાને "હિન્દી કાળ્ય ધારા"માં રાકુલજ સ્થાન મળે છે.

૧૬. જૈન પૃ : ૧૧૫

કાણ્ડપા વિધ્યશુભની પરિભાષાએ સ્મરવા પટે છે :

ફિતરંચ ચમ સહજ-૨૪ મચ્ચ-કલુચ નિરહિમે.

પાપપુણ્ય રહિમે કુચ્ચ-સાહિ કાલ્ક કુટ કહિમે.

વહિયુ ફિક્કાભિગા શુણ્ણાશુણ્ણ પઠકું.

શુણ્ણા-શુણ્ણ-વેણિ મચ્ચે રે બહા કિરિય જુ દિદું.

સહજ ચેકકુ પર મલિય તહિ કુક કાણ્ડ પરિજાણ્ણ.

મચ્ચ નમઈ ઊંહ જુ જાઈ, વેણિ-રહિય તશુ વિચ્ચલ ઠાઈ.

શણ્ણ કાણ્ડ મચ્ચ કહિયિ જુ કુટું. સિંચલ પચ્ચ ધરિધિધર બદ્ધ.

વરનિરિકન્દર ગુહિરે જયુ તહિં સચ્ચ વિ લુટું.

વિમલ સલિલ સો સજાઈ, કાલ્કિય પઠ્ઠકું.

પક વહન્તે સિય-મણા, બન્ધા કિયઈ નેણ.

વિશુચ્ચ સચ્ચ વિ કારિયા, પુણ્ણ સારિય તેણ.

સહજે સિચ્ચલ નેણ કિય, સમરચે સિય-મણ-રાય.

સિધ્ધો સો પુણ્ણ તકીનણે, સુઈ જામરણ્ણ માય.

-હિન્દી ^{કાલ્ક}ધારા-પૃષ્ઠ: ૧૪૬-૧૪૮.

તિમ સવ સુખં સવ હિ ન જુત ।

નિમ નિમ સક્રમં વિસહિં પશુત ।

ખણ માણંદ ભેઉ નો જણં

સો ઈહ નમ્મહિ નોઇ ભણિજજઇ. ૧૭

શાંતિપાઃ - પર્વટનશીલ સ્વભાવના અને ધર્મપ્રચારકવૃત્તિના શાંતિપા
વિક્રમાન સિદ્ધ હતા. પોતે બહુશ્રુત પવિત્ર હોવાથી તેમને "કલિ-કાલ"
"સર્વરૂ" કહેવામાં આવેલા. ઉડતપુરી, વિક્રમશીલા, સોમપુરી, માલવા અને
સિંહલ તેમણે યાત્રાર્થે કરેલા ભ્રમણોમાંના મુખ્ય સ્થાનો હતા.

અસિંધુ ધુણિ ધુણિ અસિંધુ અસિંધુ

અસિંધુ ધુણિ ધુણિ ખિરબર સેસુ.

તઉસે હેરુણુ છ પાવિઅઇ

સાન્તિ ભણંદ કિ છ સ સાવિઅઇ

સિદ્ધ સાહિત્ય : પરિશિષ્ટ :

ઉત્તરકાલીન સજનોમાં પુનઃ પુનઃ આવતા કેટલાયે વિચારોની પૂર્વસૂચિકા
સિદ્ધસાહિત્યમાં મળી આવે છે. ઉ.ત. સરહપા ઇ.સ. ૭૬૨માં કહે છે કે,

"મન્તુ છ તન્તુ છ ધેમ છ ધારણ, સબ્બ વિ રે જ્ઞ-વિચ્છમ-કારણ"
શાસ્ત્ર નથી મળતું જ્ઞાનથી. તે નથી પોથી-પાનામાં, તે નથી મન્તુ-તન્તુમાં,
તે નથી પામીડોમાં. ઇ.સ. ૮૩૦ આસપાસ થયેલા લુહપા પણ આ પ્રમાણે
જ કહે છે.

"જાહિર વણુ-ચિ-હ-રૂઅ છ જાણી, સો કઇસે આગમ રેણુ વખાણી."

એ જ પ્રમાણે દારિકપા : ઇ.સ. ૮૪૦: કહે છે:

કિન્તો મન્તો કીન્તો તન્તો કિન્તો કાણ - વખાણે .

અખ્ય પઇટ્ટા મહાસુહ લીલે દુલક્ખ પરમ-નિવાણે.

૧૭.-રાહુલ સાંકૃત્યાયન હિન્દી કાવ્યધારા. : કિતાબ મહતા, ઇલાહબાદ-
-૧૯૪૫

કાણેપા તો સમસ્ત પડિત - પયોને પાકા શ્રીકળ ઉપર ધૂમતા પ્રમર
તરીકે નર્ણવે છે.

આગ્રહ - વેગ પુરાણે : હી: , પડિય માણ નહિનિત,

પકક-સિરીકલે અલિય નિમ, જાહરીય ભમનિત.

મહીં સાયા તત્ત્વદર્શન માટે વેદ-પુરાણોની નિરર્થકતા પ્રકટ કરતી -
ઉકિત છે.

કબીર પહેલઈં ઇસો નર્ણે થયેલ। સિધ્ધ સરહપા તો પાખડોને પણ સચોટ
વ્યંગાત્મક બાનીમાં નર્ણવે છે. એમાં કેટલી બધી વેધકતા છે એ જુઓ:

બાહ્ય હિં મ જાણન્ત હિ ભેઉ, મેંબઈ પદિઅઉ એ ચઉબેઉ
મદિ પાણિ કુસ લઈ પઢંત, ધરહીં બંસી અગિય હુણન્ત.
કળો વિરહઈ હુજેનહ હોમ, અકિમ હહા બિઅ કહુમં ધૂયે
એકદહિડ હિદહિડ ભગવઈ બેસે, વિષુઆ હોઈઅઈ હસ ઉમેસે
મિચેહો: જા નાહિઅ ભુલ્લે, ધમ્માધમ્મ હ જાણિઅ તુલ્લે.
અઈરિમેહિં ઉદ્દુલિઅ છારે, સીસ સુ બાહિઅ એ જડભારે
ધરહી નઈસી દીના જાલી, કોણ હિં નઈસી પહડા ચાલી.
અકિમ શિવેસી આસણ બન્ધી, કણ્ણહિં ખુસખુસાઈ જાણ ધન્ધી
રહડી-મુહડી અણ્ણવિ નેસે, દિકિખજઈ દિકિખણ ઉદેસે
દીણ્ણખ જઈ મલિણે વેસે, હુગ્ગલ હોઈ ઉપાડિઅ કેસે
ખવણેહિ જાણ - વિડવિઅ વેસે, અપ્પણ નાહિઅ મોકખ-ઉવેસે
જઈ હુગ્ગાવિઅ હોઈ મુત્તિ, ના સુણહ સિઆલહ
લોમ ઉપાડણ અલિઅ સિધ્ધિ, તા જુવઈ - શિઅમ્મહ.
પિચી મહણે દિટ્ઠ મોકખ, તા મોરહ ચમરહ,
ઉછ ભોમણે હોઈ જાણ, તા કરહિ તુરંગહ.
સરહ ભણઈ ખવણાણ મોકખ મહુ કિમ્પિ ન ભાવઈ.
તત્ત-રહિઅ કાઆ હ તાપ્પ, પર કેવલ સાહઈ

ચેલ્લુ લિકેખુ ને ચલિર ઉદેસે ^{બદેલે} પાપ વનજિઉ વેસે

કોઈ સુતડ વકમાણે બઈટઠો, કોવિ ચિતે કર સૌસઈ ડિટ્ઠો.

કબીર પહેલ ના સમયમાં પણ પાપીડો ઉપર કેવા પ્રહારો કરવામાં આવતા તેનો ખ્યાલ ^{બરા} મળી રહે છે. સરહપા પછીના સિધ્ધોએ પણ આનું અનુકરણ કર્યું છે.

સહજ માર્ગ શૂન્ય-અશૂન્યથી પર છે એમ વર્ણવતાં કાણહપા કહે છે:

સુદ્ધ-સુદ્ધવેણિ મંજર રે વદનમે કિરિપણ જાણઈ.

સવજ એકકુ પર અતિય તહિ કુડ, કાણહ પરિજાણઈ.

જાવાં મન પવન ગતિહીન બને છે, જ્યાં પાપ-પુણ્ય રહિત અદ્વૈત છે. આનું સહજ દર્શનીય ચર્ચયક્ષુધી નથી, તે પવનથી ગતિશીલ નથી, તે જ-મેલું નથી તે મરે ક્યાંથી? તે અગ્નિથી બળતું નથી, વર્ષાધારાથી ભીજાતું નથી. આના સહજને પાપીને યોગી પોતાની ગૃહિણી સાથે રમણ કરે છે.

: અહીં ગૃહિણી એ શબ્દ પ્રતીક લાગે છે: પોતાનું આત્મતત્ત્વ એથી -

ઉદ્ધિષ્ટ છે. : સહજ દ્વારા મહાસુખ મળે છે, એ સ્થિતિ સહેલી નથી, એ નીચે દર્શાવ્યું છે:

ખઉ તં નામહિ ગુરુ કહઈ, ખઉ તં બુજઈ સીસ

સહજામિત - રસુ-નગુ, સમ્મ કાસુ કહિજઈ કીસ.

ગુરુ શિષ્યરૂપે દીક્ષિત કરે તો જ સહજજ્ઞાનનો અનુભવ અંતરમાંથી સ્વયં જાગૃત થાય છે:

જહિ મણ પવણ છ સંચરઈ રવિ સસિ છાહ પવેસ.

તહિ બહાા ચિત્ત વિસામ કરું, સરહૈ કહિઅ ઉએસ.

આઈ છ અંત છ મજા છઉ, છઉ મન છઉ શિવ્વાણ.

એણું સો પરમ મહાસુર: છઉ પર છઉ અપ્પાણ.

સચ-સંવિત્તિ મ કરહુ રે ધધા, લાવાલાવ સુગતિ રે બધા.

શિમ મણ મુણહુરે શિઉણે જોઈ, જિમ જલ જલહિ મિલન્ટે સોઈ.

પહેલે જઈ આસાસ વિસુધ્યો, ચાહતે ચાહતે દિટ્ટિ હિરુધ્યો.

એસે જઈ આયાસ વિકાલો, હિમ મણ દોસ ધુ બુજાણ બાલો.

મૂલ - રહિમ જો ચિન્તઈ તત ગુરુ-ઉવચસે ચેત-વિમત.

ગુરુની અનિવાર્ય મહતા સિધ્યોએ દર્શાવી છે. તે સિધ્ધ ને સિધ્ધિઓનું દર્શન કરાવે છે. એ માર્ગ જો કે તલવારની ધાર જેવો છે. ગોરખનાથે તો સહજજ્ઞાનની વાત લાક્ષણિક બંધે કરી છે. ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ શીલથી મારસ કરીને જટિલ કે સૂક્ષ્મ સૂચની સ્થિતિ સુધી સાધક પહોંચી શકે છે.

ઠપકિ ન બોલિલા, ઠપકિ ન ચાલિલા ધીરે ધરિણ પાન.

ગરબ ન કરિયા સહજે રહિયા ભણત ગોરખ રાવ.

આમ સહજને આત્મસ્થ કરનાર ગોરખનાથ સમગ્ર દેહ શીલરૂપ બની રહે જેવી ભાવના વ્યક્ત કરે છે.

ગિરહી સો જો ગિરહે કાયા, મસિ-મંતર કી ત્યાજે માયા.

સહજ શીલ કા ધરે સરીર, સો ગિરહી મંગાકી નીર.

આમ શરીરને સહજ શીલતા પ્રાપ્ત થાય એ માટે સહજ - સમાધિની જરૂર છે. આ સમાધિ જ તો તત્ત્વવાચક છે.

"નિદ્રા સુપને ગિ-દુ કું કરૈ, પથ ચલતા માતિમો મરે.

બેઠા પટપટ ઉભા ઉપાધિ, ગોરખ કહે પૂતા સહજ સમાધિ."

અને સહજસમાધિ લાધી જતાં:

"જિહિ પર ચંદ સૂર નહિ હોયે તિહિ ધરિ હોચી ઉનિયારા.

તિહાં જે માસણ પૂરો તો સહજ કા ભરો પિયાલા મેરે જાની."

સહજજ્ઞાનના પિયાલા પીવાનું એ પર કાયાગત જ્ઞાતી લેવાથી પ્રાપ્ત થાય પ્રમથ છે.

"ઉહાં નહીં ઉહાં નહીં ત્રિકુટી મહારી,

સહજ સુન્નિ મેં રહનિ હમારી."

સરહપા પણ ચાલું જ કહે છે :

સહજ રૂપ તહિં પ્રસન્ન કરિજનઈ.....

સો વી મણુ તહિં અમણુ કરનઈ...

સહજ - સહાને સો પરુ રનઈ.

તે ધર પણ સહજનું પર છે. તે સહજનું-ય છે. આમ સહજસ્વીલ ધીમે ધીમે
શૂન્ય તરફ પહોંચી જાય છે. આવી સાધનાને ગુરુ બિના કોણ સમજાવી
શેકે! સાધના-માર્ગના ચેતુરૂપ યોગનો આશ્રય ઇચ્છ છે. અહીં યોગીઓનો
ઉલ્લેખ મળે છે :

કહુપા એ સર્વથે કહે છે :

"ભવ જાઈ છ આવઈ છ એયુ કોઈ, અઈસ ભાવે બિલસઈ કાણિલ જોઈ"
એજ રીતે સરખાવો: "જોગી સો જો રાવે જોગ, જિલ્યા-ફી ન કરે ભોગ."
ભુસુકપા તો યોગીને ઉપદેશે છે: - ૧૦૨૫

"મારુ રે જોગિયા ! મૂસા પવના ! જાસે દૂરે અવના-ગવના."

યોગી તો પવન કે પ્રાણને બાંધે છે :

"મારુ રે જોગિયા ! મૂસા પવના જાસે દૂરે અવના-ગવના."

અહીં "મૂસા" એટલે મૂષા - અસત્યનો અર્થ લેવો ! ગમે તેમ પણ

"મૂસા" કેટલી ભયાનક છે !

"નિસિ અધિયારી મૂસા કરે સંચારા, અમૃત ભક્ષય મૂસા કરે અહારા"
આમ ભુસુકપા કહે છે કે અમૃતનું ભક્ષણ કરનાર મુક્ત છે. ગુરુનું સ્વરૂપ સંબરપા
વર્ણવે છે:

"ગુરુ વાક પુનિયા ધનુ શિવ - મણુ નાણે ,

એકે સર સધાને વિન્ધહ - વિન્ધહ પરમ-શિવાણે."

ભુસુકપા પણ ગુરુકૃપાથી સહજસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ યોગે કહે છે :

"કરુણામેહ નિરંતર કારિયા, ભાવાભાવ ફલ-દલ દાસિયા

ઉઠઉ ગમણ માન્ય અફસૂયા, પેળ રે ભુસુક ! સહજ સરુયા."

જાણુ સુણ ને તુલ્ય ઇંદ્રયાલ, સિદ્ધિએ સિજ મણ દેઈ ઉલ્લાસ
વિસય વિસુન્ને મઈ કુનિઝ ઉ ચાલુંદે, ગમણું જિમ ઉમેલી મંદે.
એ તિલોએ એ તિ સારા, જોઈ ભુલુક કૂંઈ અધિઆરા.

આમ સાધનાનું સ્વરૂપ ગુરુના હાથમાં છે એનું કહી શકાય છે. લુપ્તપા
ગુરુકૃપાને પ્રધાન્ય મળે છે:

"કામ તરુનર પય વિહાલ, ચંચલ થીએ પછટા કાલ.

દિલ કરિય મહાસુહ પરિમાણ, લુપ્ત ભણઈ ગુરુ પુચ્છિય જાણ."

સિદ્ધ સાહિત્ય કેનું રહસ્યમય છે એનું સૂચન કહ્યુંપા ગાયે છે:

"નાડિ શક્તિ દિલ ધરિયા ખાટે, અનહા ડમરુ બજઈ ચિરનાટે
કાણુ કપાલી જોઈ પછઠ અપારે, દેહ ન અરિ વિહરઈ એકકાર
ગલિ - કલિ ધટા નેઉર ચરણે, રતિ-શગિ-કુહલ કિઉ આભરણે
રાગ-દ્વેષ મોહે લલચે મુતાહાર, મારિય સાચુ નહુંદ ધરે શાલી
મા મરિય કાણુ ભઈલ કપાલી."

ક્યારેક તો સહજની સ્થિતિ ભાવ-અભાવથી પર છે. એનું બતાવવાનો
પ્રયત્ન પણ છે.

"ભાવ છ હોઈ, અભાવ છ જાઈ, ગઈસ સંબોહં કો પતિઆઈ.

લુપ્ત ભણઈ બદા દુલખ વિણાણા. તિધાતુએ વિલઈ હીલ લાગેના.

જાહિર વણુ-ગિ-હ-રૂચ દે જાણી

સો કઈસે આગમ વેચ વખાણી. .... આદિ."

તો બળી આવી સહજ સ્થિતિ એ અનરામર થના વારુણી સેવની
જોઈએ એનું પણ ધ્વન્યાર્થક વિધાન પકિતઓમાંથી મળે છે. વિરુપાની
આવી એક પકિત છે.

"એક સે શીંડિનિ દુઈ ધરે સદિય, થીય ની વકલમ વારુણી બદિય

ને અનરામર હોઈ દિલ કઈય અ"

જોગિની કે જોગણ સાચેના રમણ સહજભાવે કરવાના ઉદ્દેશો પણ મળે છે.

કણ્ઠપાત્રે જેવી નોગણને ડોઝી તરીકે સ્વીકારી વિવાહ કરેલા તેનું માનવામાં આવે છે કણ્ઠપા કહે છે:

ભવ સ્થિતિએ પડઈ મદિલા, મણ-પણ-વેણિય કરઈ કયાલા.

નમ નમ દુ-દલિ સદ્ ઉછલિલા, કાણે ડોઝી વિવાહે સલિલા.

ડોઝી વિવાહિત મહારિઉ^મ નઉતુકે કિમ માણૂતુ ધામ.

મહલિ સિ સુરમ પસંને નામ, જોઈયે નાણે રમણિ પોકામ.

ડોઝિએ જેને જોઈ સ્તો, જણ હ છાડમ સહજ - ઉમતો.

આમ સિદ્ધોને સહજસાધના એ પોતાની વિચારસરણી બહાવી છે. પાછળથી આ પંથમાં નોગણ સાથેના સહચારો બધ્યા, વિવાહો પલા લાગ્યા, અનેતિક સહચારો પણ બધ્યા. જેથી ગોરખનાયે પછી પોતાના સંપ્રદાયમાં પ્રત્યય પર ભાર મૂક્યો એ સુવિદિત છે.